

Competitive Scramble is an Evil Ingenuity: Proceedings from the International Conference on the Biography and Songs of Alhaji Abubakar Kassu Zurmi in Heroic Poetry

A Publication of the Department of Nigerian Languages, Sokoto State University, Sokoto

ISBN 978-978-62480-5-9 (Print) | ISBN 978-978-62480-5-9 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.65760/kassu.i1.64>

Website: www.ssu.edu.ng | Issue 1 | April 2025 |

Lokutan Gargajiya Dana Addini A Bakin Kassu Zurmi

Bashar Abdullahi
Mustafa Umar
Saifullahi Ahmad Madawaki

Dalibi a Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Tsangayar Fasaha, Jami'ar Jihar Sakkwato

Corresponding Author: Bashar Abdullahi

Email: basharabdullahigusau@gmail.com

LambarWaya: 07033338633

Tsakure

Wannan takarda tana da kudurin dubin lokutan gargajiyar Hausawa a cikin wakokin Makada Kassu Zurmi. Nazarin ya mayar da hankali ga fito da yanaye-yanayen lokutan da suka yi amo a wakokin Abubakar Kassu Zurmi. Binciken ya waiwayi ayyukan magabata waɗanda suke da alaƙa da nazarin. Wasu daga cikin hanyoyin tattara bayanana da aka yi amfani da su sun haɗa da: Sauraren wakokin Makada Abubakar Kassu Zurmi da gudanar da hira ko tattaunawa da waɗanda suke da masaniya game da nazarin da aka gudanar, sai kuma karance-karance. Makalar ta yi amfani da tunanin Bahausha da ke cewa: “Akwai ruwa a kasa, sai ga wanda bai tona ba” a matsayin hanyar dora aiki. Wasu daga cikin sakamakon da aka gano sun haɗa da: Hausawa suna da tsarin lokacinsu tun kafin su cudanya da wasu al'ummu. Wakokin Makada Abubakar Kassu Zurmi suna kunshe da al'adun Hausawa waɗanda suka shafi zamantakewarsu da kuma yanayin yadda suke amfani da lokatai. Haka kuma, Makada Abubakar Kassu Zurmi ya yi amfani da lokatan damina da na rani a wakokinsa domin nuna matsayinsu da kuma tasirinsu a rayuwar Hausawa.

Kebabɓun Kalmomi: Lokuta da Gargajiya da kuma Baki.

Copyright: *Provided that the author(s) and the source are credited, noncommercial use of the article is allowed, including printing and distribution.*

1.0 Gabatarwa

Abu ne sananne a wurin al'umma cewa, duniyar da muke rayuwa a cikinta tana da wasu lokatai da Mahalici ya gina ta a kansu. Waɗannan lokatai da su ne ake tafiyar da lissafin kwanaki da makonni da watanni da kuma na shekara. Tasirn waɗannan lokatai shi ya haifar da fahimtar yanayi ga al'umma, inda duniyarmu ta kasar Hausa take da yanaye-yanayen rani da na damina. Bugu da kari, idan aka tsira wa waɗannan yanaye-yanayen rani da damina ido, za a tarar da suna da ruwa da tsaki wajen fahimtar wasu lokatai da suke dāmfare da su. Misali, yanayin sanyi da bazara duka suna da tushe daga lokatan damina da na rani. Wannan ya nuna fahimtar yanayin lokatai shi ne yake zama jagora wajen haɗikance shekaru daga lokatai, waɗanda suke zama wata alama ta tabbatar da gabaci.

Buƙatar wannan takarda ce ta fayyace lokatan da Hausawa suke amfani da su na gargajiya a cikin waƙoƙin Maƙaɗa Abubakar Kassu Zurmi. Haƙifa tunanin wannan maƙala ya tusgo ne a lokacin da ake koƙarin nuna wa al'umma irin koƙarin da Mawaƙan baka na Hausa sukan yi ta fuskar rayar da duk wata al'ada ta Hausawa. Wannan dalili ya sa aka yi koƙarin bayyana yadda wannan mashahurin mawaƙi na kasar Hausa ya shigo da lokatan da Hausawa suke lissafin lamuransu da suke aukuwa a gargajiyance. Domin ko ba komai, wannan ya tabbatar wa da duniya cewa, Hausawa suna da tsarin da suke amfani da shi na lissafi tun farar safiya. Wannan ya tabbatar da maganar Hausawa da suke cewa: "Ko da iska ta zo, ta tarar da kaba tana rawa." Haka kuma idan aka dubi azancin maganganun Hausawa da suke cewa: "Lokaci ke sallata" da wanda yake cewa: "Duniya juyi-juyi kwado ya fada ruwan zafi" duka suna tabbatar da cewa Hausawa suna fasalta rayuwarsu ne daidai da fahimtar su da lokaci. Wannan dalili ya sa lokaci yake da muhimmanci a wurinsu, kuma shi ne ya sanya yake da gurbi a cikin adabinsu.

1.1 Hanyoyin Gudanar da Bincike

Bayyana hanyar da aka yi amfani da ita wajen bincike tana debe shakku tare da tabbatar da nagartar nazarin da aka gudanar. A koƙarin gudanar da wannan bincike an samu zarafin yin amfani da hanyoyin tattara bayanai waɗanda suka haɗa da:

- i. Sauraren waƙoƙin Maƙaɗa Abubakar Kassu Zurmi a na'urar adana bayanai ta memori ta hanyar amfani da wayar hannu.
- ii. An yi koƙarin karanta wasu daga cikin waƙoƙin Maƙaɗa Abubakar Kassu Zurmi waɗanda aka wallafa a cikin Littafin Magaji (2016) *Kassu Zurmi da Waƙoƙinsa*.
- iii. Binciken bai kawar da kai ga tuntuɓar daƙunan karatu a matakan ilimi daban-daban ba, inda aka yi ido biyu da wasu daga cikin ayyukan da aka gudanar masu alaƙa da wannan nazari.
- iv. Haka kuma, an tuntuɓi wasu daidaiƙun masana da suke da masaniya game da al'adun Hausawa da kuma waɗanda suka naƙalci waƙoƙin Maƙaɗa Abubakar Kassu Zurmi.
- v. Nazarin ya amfana da shafin sada zumunta na *WhatsApp* wanda aka kirƙira da manufar yayata shirin gudamar da wannan taro.

1.2 Hanyar Dora Bincike

Koƙarin magabatanmu na kaiwa na hannu gida kafin a dawo a kama na dawa, ya haifar da dora ayyukanmu na bincike a kan tunanin magabatanmu. Domin ko ba komai, karene da ya yi cizo da gashinsa ake magani. Irin wannan yunkuri shi ne ya haifar da ayyukan bincike waɗanda suka yi nasara saboda dora su a kan tunanin magabata da suka yi. Misali, Bunza, (2019) da Bala, (2021) da kuma Adamu, (2022). Wannan ya tabbatar

mana da cewa, ba wani abu ne hanyar dōra aiki ba, face yin amfani da tafarkin magabata wajen gudanar da bincike. Sakamakon haka, wannan nazari ya yi amfani da tunanin Hausawa da suke cewa: “Akwai ruwa a kasa, sai ga wanda bai a tona ba.” Alakar wannan karin magana da wannan takarda shi ne, an yi amfani da wakokin baka na Makada Abubakar Kassu Zurmi an gano tsarin lokatan Hausawa na gargajiya. Sau da dama akan tafi neman abu wani wuri, an manta da cewa ana tare da shi a cikin ayyukan fasahohinmu na wakokin baka. Da dama daga cikin mutane, sun dauki wakokin baka a matsayin abubuwan nishadi kawai, sun manta da cewa a cikin kira ake dafi.

2.0 Lissafin Kwanaki a Bakin Kassu Zurmi

Ga tsarin lissafi, yana farawa ne daga rana da dare, sai idan wadannan abubuwa guda biyu sun haɗu suke zama kwana guda. Don haka dukkan wani abu da aka ayyana da kewayowar lokacinsa (bayan ya cinye lokacin dare da na rana) yake zama kwana. Wannan dalili ya sa makada yake bayyana wadannan lokatai guda biyu a wani wuri inda yake cewa:

Jagora : Yi sannu da kura mai bin dare,
 : Yi sannu da kwarin kasa,
 :
 : Mai bin dare
 : Bari mu zo ga Isah, mui mai kida,
 : Yanzu tun da wata ga hwara,
 : Shige wa duhu,
 : Na san iya barna kakai.
 (Kassu Zurmi: Waƙar Isa Danbuzu).

A wannan wuri, Makada ya fito da yanayin kwanakin wata inda hasken wata yana kaiwa matuka daga kwanaki goma sha biyu zuwa sha biyar, daga nan hasken wata zai cika sosai. Daga nan ne kuma zai ci gaba da raguwa kullum har ya koma duhu ya zama yanayin daren na asali ya fita. Hausawa suna lissafi da wannan hasken na wata wajen gane lokacin da yanayin wata.

Haka ma a wani dan waka ya fito da wani yanayin dare mai ban tsoro wanda ake ganin a lokacin da sawun mutane ya dauke. A irin wannan yanayi ba kowa ake samu ba sai dai wasu kwari da kuma fataken dare. Misali,

Jagora : Sugugun daka ba sallama,
 : Kaholamin dare sa karnai ciri,
 : Yi sannu da kura mai ban dare,
 : Yi sannu da kwarin kasa,
 : Sahe duk hwaɗa da maccizai ya kai.

Makada Kassu yana nuna yadda Hausawa suke kallon yanayin dare a tsarin al'adunsu wanda suke lissafin su da shi. Haka kuma ya fito da lokacin yanayin kwanaki da yini da kuma dare.

Hausawa sukan fito da lokaci ta hanyar nuna siffarsa ta al'ada, wanda kuma sananne ne ga kowa a kan sami haka. Misali, kamar dare da ake samun farkonsa ko a ce tsakiyarsa ko ma farkonsa. Irin wadannan ne ake samun huturu (magariba) da sauransu.

A bangare daya kuma, Makada Kassu ya nuna Hausawa suna amfani da lokutan zamani wajen lissafin awowi (Agogo) don nuna matsayi ko lokacin dare, ko safiya, watau daga farko safiya ko rana har zuwa farkon dare. Misali, Makada yana cewa:

Jagora : Sha biyun dare masaassarar tat samai,
: Tun da sahe kulkin badau yam mutu.
(Kassu Zurmi: Waƙar Na Gidan Duwa).

Haka lamarin yake a waƙar da ya yi wa Nomau Namagarya inda yake cewa:

Jagora : Allah dai ya kai mu gobe da sahe,
: Karhe bakwai na sahiya,
: -----
: Yacce ina hita mai kasuwa, amma ba da sheri ba,
: Ko an hana ni da rana,
: Sai iskan shabin dare ya taso.
(Kassu Zurmi: Waƙar Nomau Namagarya).

2.1 Lokatan Addini

A kowane lokaci, mai fasahar waƙa ko kuma wani abu na zube, akan samu tasirin addininsa a cikin ayyukansa. Don haka a wurin masana al'ada, ba a raba fasahar mutum da addininsa. Domin a kowane lokaci akan ci karo da jirwayen abin da mawaki ya yi imani da shi a cikin waƙoƙinsa. Kasancewar Maƙaɗa Abubakar Kassu Zurmi mai bin tafarkin addinin Musulunci, hakan ya yi tasiri matuƙa a cikin waƙoƙinsa. Wannan tasiri shi ne ya sanya aka ci karo da wurin da yake lissafo lokutan salla yayin da yake yabon wani tauraronsa. Ga misalin abin da Maƙaɗa yake cewa:

Jagora : Kashi talin gilme,
: Ban dai raina Buwai ba Gajere,
: Ku Turawa wa kuka maye?
: Buwai na Ladi kashi tahi gilme,
: Bai yi ta **Azzahar** bai yi **La'asar**,
: Bai ta **Magariba**,
: Nic ce shin tsohon mi at aniyakka?
: Tsoho ka lalace,
: Yac ce shi wai sallim mi take saku?
(Kassu Zurmi: Waƙar Buwai).

Bayyana lokacin addini a cikin waƙa ya ƙara shigowa cikin waƙar da ya yi wa wani tauraronsa mai suna Kwazo, inda yake cewa:

Jagora : Muna ciki har **Azzahar** tayi kato bai hwasahowa ba,
: Har **La'asar** ta yi babane bai hwasahowa ba,
: Har **Magariba** ta yi kato bai hwasahowa ba.
(Kassu Zurmi: Waƙar Kwazo).

Kassu ya fito da lokutan salloli guda uku, waƙanda Hausawa Musulmai suke auna lokaci da su. Lokatan sallolin da ya lissafo su ne, Azzahar da La'asar da kuma Magariba. Ga tsarin lamarin, kowane lokaci yana da irin nasa zamani. Duk da yake Hausawa suna da tsarin lokaci tun kafin su karɓi addinin Musulunci, kodayake yanzu sun salwanta.

3.0 Lissafin Watanni

Hausawa al'umma ce mai fassaha lissafin watanni. Ta la'akari da yanayi da ƙasarsu take tafiya da shi wanda ya shafi tattalin arzikinsu ta hanyoyin da aka sani na noma, da kiwo da kuma kasuwanci. Noma dai kusan shi ne babban ginshikin hanyar tattalin

Hausawa. Don haka daga gare shi ne sauran sana'ao'isu suke samun tushensu. La'akari da yadda Hausawa suke kula ga sha'nin noma musamman yadda ya shafi rayuwarsu, don haka suke fara lissafin watannin daga lokacin ruwan sama, na farshen watan ɗaya watau da ruwa ya ɗauke, daga nan za a fara lissafi. Idan aka kai kwana bakwai ɗaya har zuwa bakwai biyu, ko uku har ya kai kwanakin wata, sai a fara lissafin watan ɗaya, ya kai wata na biyu ko uku har zuwa watan bakwai, wanda daga nan za a shiga watannin ruwa (damina). Watan takwas da tara zuwa watan sha biyu na farshen damina, kuma daga nan ne idan ruwa ya ɗauke ake fara sabon lissafin sabuwar shekara kamar yadda muka bayyana a farko.

Lissafin watannin Hausawa ba sabon abu ba ne, gadajje ne tun asali, don kowane watan Hausa yana da nasa suna ko kirarin da ake iya gane shi. Wannan takarda ta dubi irin waɗannan lokutan na al'adar Bahausha da suke cikin waƙoƙin Alhaji Abubakar Kassu Zurmi inda aka nazarci yanayin yadda yake shigo da lissafin watanni a cikinsu. Misali, idan muka duba a waƙar Sale Nagidan Goga da irin yadda suka yi da shi a lokacin da aka naɗa shi Sarkin Maƙaɗa na ƙasar Zurmi. Don haka ya nemi gudunmawar Sale don ya tallafa mai zai yi bukin naɗin sarauta (wasa) kuma ya karɓa masa da cewa zai ba da gudunmawar duk lokacin da Kassu yake son yin wasa, har a lokacin da hidimar buki yake da wahala ga Bahausha, watau watan bakwai.

Don haka, duk wanda zai yi buki ko wata hidima a ƙasar Hausa ga al'ada ana yin ta ne a watan ɗaya na farkon kaka ko mai bi masa na biyu har zuwa na uku. Domin a lokacin ana cikin waɗata na kayan noma da sha'anin kasuwanci, suna tafiya daidai a cikin walwala.

Watan bakwai kuwa shi ne watan da ake cikin rashi, saboda lokaci ne da rani ya yi nisa, kuma damina ba ta zauna ba. Tanadin da ake da shi ya yi nisa, har ma ana yi masa kirari kamar haka: "Watan bakwai maƙarar rani, ko babu damina da alama". Kassu ya yi amfani da wannan yanayi na al'ada inda yake cewa:

Jagora : Kun jiya mabobi da ku da masu taurar fatu kuma kidi,
: Wallai ina raba ku da rokon abun ruhan na dace,
: Komi rokon mutum ana ba shi abin da ba ya so,
: Mutune komi tsircin mutum yana cimma abin da ba ya ci,
: Abun da ni hwaɗa maku ga kai na nig gani,
: Nik kai ma Sale kuka nic ce,
: Bahago an yi man sarauta,
: Wasa hwala zani yi,
: Yac ce tayar ko watan bakwai,
: Nic ce a'a bari dai a shekara,
: Tayar ko watan bakwai shege,
: Mi naka za ta ci,
: Nic ce bari a shekara, wasarmu ta hi kyau,
: A kai gudunmawa masu kai abinci baki na Ashibi,
: In an shekar wasarmu ta hi kyau.
: Tun da sauran wata biyu nittassai da kwana,
: Nic ce wasa hwa za a yi,
: Yac ce t saurar hwa zuwa ni kai,
: Har yaz zan sauran wata guda, niz zo mai,
: Nic ce wasa hwa za a yi sauran wata guda ta taho,
: Yac ce tayas ko watan bakwai ina ruwana.
(Kassu Zurmi: Waƙar Sale na Gidan Goga)

3.1 Watan Huđu

Wata ne da yake kasancewa daidai lokacin da yanayin zafi ya fara. Kassu bai bar wannan lokaci ba, sai da ya shigo da shi a cikin wakarsa domin ya nuna yanayin yadda Hausawa suka dauki wannan lokaci. Makada Kassu ya yi kokari wajen bayyana watannin guda biyu na lissafin Hausawa kamar haka:

Jagora : Wandara ban so gardamar ba nit kyale,
: Nai rogo kunya dari da hamsin,
: Gagare bawaki- bakwai,
: Nittahiya ta Mada wurin cin rani,
: Kun san ko ba Kassu za shi aiki nai ba,
: A a don gardamar ta watse dai na yi,
: Ban dawo ba sai da lokaci nat shuda,
: Watan huđu ya fare na biyat bai hita ba,
: To, hwa,
: Ba dari kum domi bai isa ba.
(Kassu Zurmi: Wakar Ina daya, ina daya).

Abin lura a nan Kassu ya fitar da lokacin da watan huđu yake zuwa a lissafin Hausawa. Domin a wannan lokaci ne bayan an gama sanyi kuma zafi zai shigo sosai ba kamar idan watan biyar ya kama ba, wanda a shi ne ake yin zafin bazara sosai.

Wannan lokaci ne masu noman rogon ko dankalin da ake kira dan rani suke ginari shi. Watau bayan shi zuwa watan biyar, wasu suke fara sharar gona (toyi) don shirin tarbar damina mai zuwa.

4.0 Wasu Muhumman Watanni a Addinin Musulunci

Makada Abubakar Kassu Zurmi ya yi amfani da basirarsa wajen bayyana wasu watannin da suke da muhimmanci a addinin Musulunci. Da alama, Makada ya yi haka ne saboda ya nuna wa al'umma muhimmancin wadannan watanni a tsarin tafarkin addinin Musulunci.

4.1 Watan Azumi

Azumi wani lokaci ne da al'ummar Musulmi suke gudanar da wasu nau'in ibadu domin neman kusanci ga Allah Madaukakin Sarki. Wannan lokaci yakan kasance sau daya a kowace shekara. Wato wata guda ne da ake gudanar da wata nau'in bautar Allah a kowace shekara. Hausawa sukan yi amfani da wannan lokaci domin ayyana wani lamarinsu na buki ko kuma wani sha'ani. Watan Azumi a al'adar Hausawa yana da tarihi, kuma bayansa ne ake samun watan sallah karama da watan sallah babba da kuma watan mauludi. Makada Abubakar Kassu Zurmi ya kalli wannan lokaci inda yake cewa:

Jagora : Watan Azumi ya kama ana ta horon jahilawa,
: Mun zo ga Malam Audu, wanda anna Allah,
: Nic ce hwaɗa mana-----
: Ka san mara sani jaki,
: Watan Azumi ya kama,
: Yac ce to madalla tambaya daidai,
: Ku rage alhwasha ku bar batutuwan banza,
: Watan Ramadan hwa ba ya son wargi,
: To in ko ya mutu zakka kukai kuna kono,
: Yadda kowa ka gyara gobe nai.
(Kassu Zurmi: Wakar dan Rufa'i)

4.2 Watan Sallar Layya

Kassu ya bayyana lokacin sallar layya a cikin wakofinsa a wurare da dama. Hausawa suna daukar lissafin lokacin na shekara ga sallar layya kamar nuna cewa, idan sallar bana ta kama ko a ce bara da sallar layya. Idan kuma an yi haihuwa ne a lokacin daya ko biyu ko uku da sauransu.

Jagora : In anka zo a ba shi takarda ya tallabe ta ya duba,
: Ji ya buga kalma yac ce la'ilaha illallahu Muhammadu Rasulullahi,
: Halan Birnin Magaji sun yi halinsu,
: Ai ni ma ba ni son ganin kahirai,
: Ku yi can da su a kai su bariki,
: Ku wuce da su a kai ma Bature,
: Mai ja kadai ka 'yan masu Oda,
: Su samu ko sallar layya Arba'in ba su gida.
(Kassu Zurmi: Tasshi Birnin Magaji).

Makada Kassu Zurmi ya shahara a wurin fitar da bayanin shekara a cikin wakofinsa. Kasancewar Hausawa suna da wata al'ada ta bayyana shekarar da ake ciki da bana, wadda ta wuce kuma sukan kira ta bara yayin da wadda za ta zo kuma sukan kira da badi. Kassu ya yi amfani da hikimarsa wajen shigo da wannan lokaci na al'adar Hausawa inda yake cewa:

Jagora : Yaro bai san bakin cikin tauri ba,
: Sai ya bar gidansu ran da aka yi,
: Bai san Nasara na hana zamani ba,
: Korau ya yi, ta'ada yaz zo Sakkwato,
: Yash shekara uku, yad dawo gida,
: Sun yi baki-baki da Garba na Uku,
: In ka koma dawo mana bakin ranka,
: Shekara ta koma kuma ya fara hali nai,
: An daukai an kai shi Sakkwato,
: Namijin an yammai Oda,
: Ni dora tambayar 'yan zaman Aure,
: Ya kun ka ji mana horon Korau,
: Sun ka ce Kassu ba mu gane ba,
: Bari sai masu wata hudu sun dawo.

(Kassu Zurmi: Wakar Korau Sarkin Karman Zamfaran Zurmi).

Kassu ya nuna masanin lokutan al'adar Hausawa ne musamman lokacin da ya shafi damina ko zafi ko bazara ko sanyi (hunturu). Haka kuma al'adar Hausawa ta bayyana shekarar da ake ciki da bana da wadda ta wuce da bara sai kuma wadda za ta shi go da badi duka Kassu ya yi nuni da su a cikin wakofinsa.

4.3 Bara

A Bahaushiyar al'ada idan aka ce bara ana nufin shekarar da ta wuce, amma idan shekarun sun wuce daya ko biyu sai a ce bariya. A lissafin da ya wuce biyu zuwa fiye sai a ce bayirar can. Irin wadannan lissafin yana da yawa a wakar Kassu Zurmi.

Jagora : Nalabbo koma sai mun riga,
: Ta bara ta lalace,
: Banawa na son kidai, na Labbo hali ba dan ba.

- : Lallai sha yaya adda dān gashi,
 - : Ya dai yi bidar aure, bara sai da ya samu,
 - : Mai gidansa yaf fadi,...
 - : A'a kakar bana ta yi kyau,
 - : Har ta bara mun gode.
- (Kassu Zurmi: Na Labbo).

Haka kuma, a wakar Dabo Nagidan Duwa nan ma Kassu ya yi amfani da lokacin Hausawa na al'ada, ga shi kamar haka:

- Jagora : In hwadat muku abin da yat kyauta mai lahira,
- : Buriyat can an ka yi wasa, da anka yi ya yi kalara, masassarar annabo,
 - : Tammatsa,
 - : Ta wullat katta dai ta kai,
 - : Ta wullat katta dai ta kai.
- (Kassu Zurmi: Wakar Mai Dabo Na Gidan Duwa).

4.4 Bana

A tunanin Bahausha kalmar bana tana nufin shekarar da ake ciki. Irin waɗannan kalmomin a kan ji su da yawa ga waƙoƙin Kassu domin nuna lokacin da ake ciki. Misali,

- Jagora : Lallai Sha-yaya adda dān gashi,
- : Ya dai yi bidar aure,
 - : Bara sai da yas samu,
 - : Mai gidansu yaf hwadi,
 - : A'a kakar bana ta yi kyau,
 - : Har ta bara mun gode.
- (Kassu Zurmi: Wakar Dan Gidan Labbo).

Ga wata waƙar ma ta Nalabbo ya yi irin wannan maganar mai nuna matsayin lokacin shekara kamar haka:

- Jagora : Ashe ya hwadi gaban 'yan amin,
- : Har da ni kwanana takwas gidan Alkali,
 - : Na Labbo koma sai man riga,
 - : Ta bara ta lalace ba saura.
- (Kassu Zurmi: Wakar Nalabbo).

Har wa yau, a waƙar Basare, Kassu Zurmi yana cewa:

- Jagora : 'Yan kallon wuri kuce amin,
- : Wanda duk bai ce min ba,
 - : Damunar bana na kasai.
- (Kassu Zurmi: Wakar Basare).

Bugu da kari, Makada Kassu Zurmi ya yi amfani lokaci yayin da yake yabon wani tauraronsa mai suna Dan Baran Dila.

Jagora : Yara duk iyakar alheri a ba da rakumi,
: Ya ba ni dawakin haihai,
: Yac ce ba ni koma sai ma doki,
: Amma ka hankure gulbi ya wuce,
: A ba ka rakumi,
: Kuma ya taimakan da rakumi dan dawai.
(Kassu Zurmi: Wakar Dan Baran Dila).

Ɗiyan wannan waka ta Kassu Zurmi suna nuna mana wani lissafin na Hausawa da yake a boye ga wanda ba su ba. Musamman yadda ya nuna shekara takan bayyana wasu alamun na yanayi na shekara da yake iya zama a wani lokaci.

Hausawa suna lura ga kafa tarihi ko bayyana wasu alamomi na faruwar wani abu, don haka idan aka lura da irin waɗannan abubuwa za a ɗauke su a riƙa lissafi da su. Haka ma cewar Kassu za a ba shi doki amma ya yi hankuri sai gulbi ya wuce, yana nufin cewa ya yi hankuri har ruwan damina su wuce, kaka ta yi ana cikin walwala ta nan za a kara ba shi doki. Don haka wannan magana tana nuna irin lissafin shekara na lokacin damina na zuwan ruwa da wucewar sa.

4.5 Lokaci Mai Nuna Yanzu

Makada Abubakar Kassu Zurmi ya fito da wasu ɗiyan waka masu nuna lokaci na yanzu, kuma irin waɗannan ɗiyan waƙoƙi suna da yawa a cikin waƙoƙinsa. Domin bayar da ,misali, an tsakuro kaɗan daga cikinsu.

Jagora : Gusau su Mayana sun ga rakumi,
: Waccen Mayana na dauri ba na yanzu ba,
: Mayana nan dauri ya hi ƙoƙari.
(Kassu Zurmi: Wakar Dan Baran Dila).

A waƙar Isah Danbuzu ma Kassu Zurmi ya yi amfani da basirarsa wajen ambato lokaci a tsarin al'adar Hausawa kamar yadda ya yi a waƙoƙin da aka ambata a baya. Ga abin da yake cewa:

Jagora : Mai bin dare,
: Bari mu zo ga Isah mui mai kifi,
: Yanzu tun da wata ya hwara,
: Shigo wa duhu,
: Na san iya barna kukai.
(Kassu Zurmi: Wakar Isah Danbuzu).

5.0 Sakamakon Bincike

Wasu daga cikin abubuwan da wannan takarda ta kai ga ganowa sun haɗa da:

- i. Hausawa suna da tsarin lokacinsu tun kafin su cudanya da wasu al'ummu.
- ii. Waƙoƙin Makada Abubakar Kassu Zurmi suna kunshe da al'adun Hausawa waɗanda suka shafi zamantakewarsu da kuma yanayin yadda suke amfani da lokatai.
- iii. Kassu Zurmi ya yi amfani da lokatan damina da na rani a waƙoƙinsa domin nuna matsayinsu da kuma tasirinsu a rayuwar Hausawa.
- iv. Nazarin ya gano cewa, duk da yanayin waƙoƙin Kassu Zurmi na maza ne, amma hakan bai sanya ya yi watsi da wasu muhimman abubuwa da suka shafi addininsa na Musulunci ba. Misali, yakan ambato lokatan azumi da na sallar

- layya da kuma sauran lokatan ibada kamar sallar Azahar da La'asar da kuma Magriba.
- v. Wakokin baka na Hausa tamkar wata taska ce da take adana hikimomi da al'adun al'umma.

5.1 Kammalawa

A karshe, wannan takarda ta yi kokarin bitar lokatan da Hausawa suke amfani da su na al'ada a cikin wakokin Makada Abubakar Kassu Zurmi. Takardar ta tabbatar da cewa, makada Kassu Zurmi yana shigo da lokatan al'ada wanda Hausawa suke amfani da shi wajen lissafin kwanaki a cikin wakokinsa. Daga cikin lokatan da suke fitowa a cikin wakokin Makada Kassu Zurmi akwai kwanaki da watanni da kuma tsarin shekara na bana da bara da kuma badi. Kassu ya yi la'akari da cewa, akwai lokatai na dare da rana, don haka ya rika amfani da su a cikin wakokinsa. Har wa yau, Kassu ya yi la'akari da cewa, mafiya yawan Hausawa Musulmi ne, hakan ya sanya ya yi amfani da lokatan sallolin Azahar da La'asar da kuma Mangariba. Haka kuma ya yi amfani da watannin wasu ibadu na addinin Musulunci kamar watan azumi da na sallar layya da sauransu. Hakifa, Makada Abubakar Kassu Zurmi ya tabbatar wa da duniya cewa, Hausawa suna gina tsarin zamantakewarsu a kan lokatai, saboda haka suka yi tasiri a kan ayyukansu na yau da kullum.

Manazarta

- Adamu, S. (2022). "Jaki a Rayuwar Bahaushe." Kudin Digiri na Biyu (M.A). Sakkwato: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Usmanu Danfodiyo.
- Alhassan, H., Musa, U.I. da Zarruk, R. M. (1982). *Zaman Hausawa Bugu na Biyu*. Lagos: Islamic Publication Bureau.
- Bala, I. (2021). "Gudunmawar Malaman Kusfa Zariya a Fagen Ilimi da Magunguna a Al'ummar Hausawa." Kundin Digiri na Biyu (MA). Sakkwato: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Usmanu Danfodiyo.
- Bunza, A. M. (2006). *Gadon Fedè Al'ada*. Lagos: Tiwal Publications Limited.
- Bunza, A. M. (2018). "Mathematical Heritage in Hausa Number System (A Proposal for Teaching Mathematics Using Nigerian Languages)." Unpublished Paper, Presented at the Seminar Series Organized by the University Research Centre, Federal University, Gusau, Zamfara State at the ICT Twin Theatre.
- Bunza, A. M. (2019). Kwarya a Farfajiyar Adabi da Al'adun Bahaushe. Cikin *East African Scholars Journal of Education, Humanities and Literature*, 2 (12), 720–727. ISSN 2617-443X.
- Cibiyar Nazarin Harsunan Nijeriya (2006). *Kamusun Hausa na Jami'ar Bayero*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.
- Gusau, S. M. (2013). "Dangantakar Wakokin Baka da Al'adun Hausawa: Bunkasa ko Komabaya." Cikin Bunza, A. M. et al (editoci). *Tabarbarewar Al'adun Hausawa (Deterioration of Hausa Culture) Pp. 761-774*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Kabakawa, B.U. (2012). "Mahangar Makadan Baka Dangane da Tattalin Arzikin Hausawa." *Kundin Digiri na Biyu (M.A)*. Sakkwato: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Usmanu Danfodiyo.

Kumbashi, I. N. (2018). "Adabi Madubin Al'ada: Tsokaci a kan Al'adar Bakunci a Adabin Hausa." *Kundin Digiri na Biyu (M.A)*. Sakkwato: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Usmanu Danfodiyo.

Magaji, A. (2016). *Kassu Zurmi da Wakokinsa*. Ibadan: Spectrum Books Limited.

Sanyinnawal, S. I. (2015). "Jirwayen Sana'o'in Gargajiya a Adabin Bakan Bahausha." *Kundin Digiri na Biyu*. Sakkwato: Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya, Jami'ar Usmanu Danfodiyo.

Yunusa, Y. (1989). *Hausa a Dunkule*. Kano: Madaba'ar Trium, Gidan Sa'adu Zungur.